

Робърт Герварт

ПОБЕДЕНИТЕ

ЗАЩО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
ТАКА И НЕ ПРИКЛЮЧИ
(1917–1923)

София, 2018

Преводът е направен по изданието:

ROBERT GERWARTH

THE VANQUISHED

WHY THE FIRST WORLD WAR FAILED TO END, 1917–1923

Allen Lane *an imprint of* Penguin Books

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

Copyright © 2016, Robert Gerwarth

© Галина Лозанова, Николай Вуков, 2018

© Издателство „Изток-Запад“, 2018

ISBN 978-619-01-0257-1

РОБЪРТ ГЕРВАРТ

ПОБЕДЕНИТЕ

ЗАЩО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
ТАКА И НЕ ПРИКЛЮЧИ
(1917–1923)

Превод от английски
Галина Лозанова
Николай Вуков

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	9
-----------	---

ЧАСТ I

ПОРАЖЕНИЕТО

1. Пътуване с влак през пролетта	29
2. Руските революции.....	33
3. Брест-Литовск.....	45
4. Вкусът на победата	49
5. Обрати на съдбата.....	55

ЧАСТ II

РЕВОЛЮЦИЯ И КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯ

6. Войната няма край.....	73
7. Руските граждански войни.....	79
8. Безспорен триумф на демокрацията.....	99
9. Радикализация	113
10. Страх от болшевизма и надигане на фашизма.....	141

ЧАСТ III
РАЗПАДАНЕТО НА ИМПЕРИИТЕ

11. Кутията на Пандора: Париж и имперският проблем	157
12. Преоткриването на източната част на Централна Европа.....	171
13. <i>Vae Victis</i>	181
14. Фигуре	199
15. От Смирна до Лозана	205
Епилог. „Следвоенният“ период и кризата в Европа в средата на века.....	223
Бележки	241
Библиография	301
Благодарности	345
Показалец.....	349

На Оскар и Лусиѣн

УВОД

И двете страни – победители и победени – са доведени до пълна разруха. Императорите и техните наследници са убити или свалени от власт. [...] Всички претърпяха поражение; всички са постигнати от бедствие; жертвите на войната се оказаха излишни. Никой нищо не спечели. [...] Ветераните, които оцеляха в неспирните сражения, днес се завръщат в съсияните си домове или окичени със слава, или с новини за ужасяващия разгром.

Уинстън Чърчил, „Непознатата война“ (1931)

Тази война не е краят, а началото на насието. Тя е ковачницата, в която ще бъде изкован светът с нови граници и с нови общности. Нови гробове само чакат да бъдат запълнени с кръв, а властта ще управлява с твърд юмрук.

Ернст Юнгер, „Борбата като вътрешно преживяване“ (1928)

На 9 септември 1922 г. в Смирна се разпалват страсти, тлеещи през последните десет години на нестихващи войни. Когато турската кавалерия влиза в града, някога най-проспериращият и космополитен град на Османската империя, християнското население я наблюдава с тревожно предчувствие. От векове мюсюлмани, евреи, арменци и източноправославни гърци живеят заедно в Смирна относително спокойно. Но през десетте военни години отношенията между тях са се променили. След като губи обширните си европейски територии в резултат на Балканските войни от 1912–1913 г., през август 1914 г. Османската империя се включва в Голямата война като съюзник на Германия – и отново е на губещата страна. Загубила и своите арабски владения в района, който впоследствие ще стане известен като Средния изток, Империята и нейното мюсюлманско турско население скоро са изправени пред нова заплаха: през 1919 г., насърчени от британския министър-председател Дейвид Лойд Джордж, в Смирна дебаркират гръцки военни части с намерението да изградят нова империя в заселените с немногобройно християнско население територии на Мала Азия¹. След ожесточен тригодишен конфликт, белязан от изключителна жестокост, насочен както срещу мюсюлманското, така и срещу християнското цивилно население, военният къс-

мет се обръща срещу гърците. Подмамена във вътрешността на Централен Анадол от способния лидер на турските националисти Мустафа Кемал, гръцката армия, необмислено разтегната на широк фронт и под командването на некомпетентни офицери, окончателно се разпада през лятото на 1922 г., когато Кемал – по-известен с почетния си прякор Ататюрк („Баща на турците“) – предприема голяма контраофанзива. Трескавото отстъпление на разгромената гръцката армия е съпроводено с плячкосване, убийства и палежи в мюсюлманските селища на Западен Анадол и именно това е причината за напълно основателните опасения от ответна репресия срещу християнското население в Смирна. Само уверенията на окупационните гръцки власти, както и присъствието на не по-малко от двайсет и един съюзнически военни кораба в пристанището на Смирна, подхранват у гърците и арменците в града измамно чувство на сигурност. Още повече че след като западните съюзници – и най-вече Великобритания – са поощрявали Атина да завладее Смирна, жителите очакват, че Съюзниците ще ги защитят от отмъщението на мюсюлманите.

Но – както става ясно от последвалата трагедия – тези очаквания са били напразни. Веднага след като победоносната турска армия влиза в Смирна, военните арестуват православния архиепископ Хризостомос, открит привърженик на гръцката окупация, и го отвеждат при своя командир генерал-майор Сакал Нуредин паша. Генералът предава Хризостомос в ръцете на група турци, струпали се пред неговата щабквартира, които настояват да получат „главата на митрополита“. По спомените на френски моряк, очевидец на събитията, „тълпата се нахвърли върху Хризостомос с гърлени крясъци и го повлече по улицата към бръснарницата на евреина Ишмаел, който уплашено надничаше зад вратата. Някой го изблъска настрани, грабна бял чаршаф и го завърза около врата на Хризостомос, крещейки: „Хайде да му обръснем брадата!“ После отскубнаха брадата на прелата, извадиха му очите с нож, отрязаха му ушите, носа и ръцете“. Никой не се е опитал да го защити. Накрая осакатеният Хризостомос е завлечен в близкия сокак и оставен да умре от раните си².

Жестоката смърт на православния митрополит в Смирна е само прелюдия към последвалата кървава оргия, напомняща плячкосването на вражеските градове по време на религиозните войни в Западна Европа през XVII в. През следващите две седмици са избити 30 000 гърци и арменци. Още по-голям е броят на ограбените, пребитите и изнасилените от турски войници, паравоенни и местни младежки банди³.

В късния следобед на 13 септември са подпалени първите къщи в арменската махала. До следващата сутрин повечето християнски квартали в Смирна вече горят. За броени часове хиляди мъже, жени и деца напускат домовете си, надявайки се да намерят убежище на пристанището. Британският репортер Джордж Уорд Прайс, който наблюдава ужасяващите събития от безопасно разстояние – от палубата на военен кораб – впоследствие разказва за „неописуемата“ ситуация следното:

Това, което видях от палубата на „Айрън Гард“, беше дълга две мили непробиваема огнена стена, в която на двајсетина места като вулкан изригнаха нови пламъци, а назъбените им езици се извисяваха на стотина фута височина [...]. Морето излъчваше медно-червени отблясъци. Но най-страшни бяха писъците на обезумелите от ужас хора, хилядите бежанци, които се бяха струпали на тесния кей, заклещени между приближаващата се огнена смърт и дълбоките морски води. Виковете им сигурно се чуваха от километри разстояние⁴.

Когато турските войници се строят в кордон около пристанището, отчаяните бежанци правят опит да стигнат до корабите на съюзниците. Но след като става безпощадно ясно, че никой няма да се намеси в тяхна защита или поне да изпрати спасителни лодки, някои ужасени гърци сами отнемат живота си, като се хвърлят в морето. Други се опитват да се спасят и трескаво плават към военните кораби. Деца и възрастни хора са стъпкани от тълпата, подгонена от непоносимата горещина на подпалинените наоколо сгради. Осъзнавайки, че не могат да евакуират селскостопанските животни и конете, собствениците чупят предните им крака и ги блъскат към морето, за да се удавят – сцена, обезсмъртена в разказа „На пристанището в Смирна“ на почти неизвестния по онова време чуждестранен кореспондент на вестник „Торонто Стар“ Ърнест Хемингуей⁵.

Но Хемингуей е само един от мнозината западни репортери, документирали разграбването на Смирна. През следващите няколко дни потресаващата съдба на града е водеща новина в целия свят. Британският държавен секретар за колониите, Уинстън Чърчил, изпраща писмо до министър-председателите на Доминиона, с което заклеява унищожаването на Смирна като „адска оргия“, която „надали има много примери за сравнение в историята на престъпленията на човечеството“⁶.

КАКТО СТАВА ЯСНО ОТ ЗЛОВЕЩИТЕ СЪБИТИЯ, сполетели християнското население на Смирна, а и от предшествашите кланета на турци мюсюлмани, след Голямата война не започва веднага период на мир. Всъщност Чърчил греши относно уникалния характер на зверствата в Смирна. Напротив: случаите на насилие, също толкова опустошителни като тези в Западен Анадол, съвсем не са рядкост през периода, известен (макар и донякъде подвеждащо) като „междувоеенните“ години – период с ясно очертани времеви граници, който започва с примирието на 11 ноември 1918 г. и завършва с нападението на Хитлер над Полша на 1 септември 1939 г. Подобна периодизация всъщност има смисъл само за основните страни победителки в Голямата война, като Великобритания (ако се изключи Ирландската война за независимост) и Франция, тъй като за тях прекратяването на военните действия на Западния фронт наистина бележи началото на следвоенна епоха.

За жителите на Рига, Киев, Смирна и много други населени места в Източна, Средна и Югоизточна Европа обаче 1919 г. не носи мир – само нестихващо насилие. „Официално световната война завърши с подписването на примирието – отбелязва руският философ и учен енциклопедист Пьотър Струве от гледната точ-

ка на интелектуалец, съвременник на събитията. По време на опустошителната гражданска война в неговата родина той първоначално подкрепя болшевишката революция, но по-късно застава на страната на белогвардейското движение. – Всъщност всичко, което се случи с нас тогава и продължава да ни се случва, е само продължение и трансформация на световната война.“⁷

Не е трудно да се докаже, че Струве е прав: и след Голямата война насилието е повсеместно, тъй като в Източна и Централна Европа продължават да се сражават въоръжени части с различна численост и политически цели, а много правителства идват на власт и си отиват сред кръвопролития. Само в периода от 1917 до 1920 г. Европа става свидетел на не по-малко от двацет и седем случая на насилствено завземане на властта, много от които са съпътствани от латентна или явна гражданска война⁸. Разбира се, най-показателен е примерът на Русия, където противоречията между симпатизантите и опонентите на болшевишкия държавен преврат през октомври 1917 г., начело с Ленин, бързо прерастват в гражданска война с исторически безпрецедентен обхват, която отнема живота на близо три милиона души.

Дори там, където насилието не е толкова осезаемо, мнозина съвременници на събитията споделят мнението на Струве, че краят на Голямата война не е донесъл сигурност, а напротив – в голяма част от Европа положението е крайно нестабилно, а мирът в най-добрия случай е съмнителен, ако не и илюзорен. В следреволюционна Австрия, която вече не е една от най-големите империи в Европа, а малка и бедна република в Алпите, до същия извод достига един многотиражен консервативен вестник в уводна статия от май 1919 г., озаглавена „Война по време на мир“. Посочвайки запазването на високо ниво на насилие в териториите на победените континентални империи^A на Европа, вестникът отбелязва, че вълната от насилие вече се разпростира от Финландия и Прибалтийските държави, преминава през Русия и Украйна, Полша, Австрия, Унгария и Германия, залива Балканите и достига до Анадол и Кавказ⁹.

Колкото и да е странно, но в статията не се споменава Ирландия, една от новите западноевропейски страни която, поне по време на Войната за независимост (1919–1921) и последвалата я Гражданска война (1922–1923), изглежда, следва същия (макар и с по-малко насилие) курс на развитие, като страните от Средна и Източна Европа в периода между 1918 и 1923 г.¹⁰ Въпреки това общите черти между Ирландия и Централна Европа не убягват на проницателните съвременни-

^A Land empires (англ.) – империи, които владеят обширни по площ съседни територии на континента (като Германия, Австро-Унгария, Османската империя, Русия), в противовес на Великобритания и Франция, които са с относително малка земна площ в метрополията на континента, но владеят огромни отвъдморски територии. Названието е условно, тъй като в края на XIX и началото на XX в. някои от континенталните империи също имат отвъдморски владения, но те са относително малко и икономически незначителни. (Всички бележки под линия са на преводачите.)

ци в Дъблин, които разглеждат събитията в страната на фона на общоевропейските политически вълнения като нестихващ конфликт, породен по време на световната криза през 1914–1918 г., но в същото време независещ от нея.

Както пише Нобеловият лауреат У. Б. Йейтс в едно от най-известните си стихотворения, „Второ пришествие“ (1919):

*Развива се, развърта се спиралата...
Оста не стяга. Всичко се разпада.
Анархия се плисва над земята.
Плющи кръвта и дето поглед стига,
обредът на невинността се дави...
... и кой зъл звяр, дочакал своя час,
пълзи към Витлеем да се роди?^{А, 11}*

Тема на тази книга е бурният преход на Европа от Първата световна война към хаотичен „мир“. Без да се спираме подробно на по-често изследваните следвоенни събития във Великобритания и Франция, както и на историята на сключването на примирието на Западния фронт през 1918 г., целта ни е да реконструираме преживяното от хората, живеещи в победените страни след войната: в империите на Хабсбургите, на династията Романови, на Хохенцолерните и в Османската империя (и в новите държави, техни наследници), а така също и в България. Но в една история на победените не може да не се спомене и това, което се случва в Гърция и Италия. Макар че през есента на 1918 г. те са от страната на победителите в Голямата война, скоро става ясно, че ги очаква нерадостно бъдеще. Гръцко-турската война (1919–1922) превръща за Атина победата в „Голямата катастрофа“ от 1922 г., а в същото време много италианци имат усещането, че не са получили заслужена награда за трудно извоюваната победа над Хабсбургите през 1918 г. Незначителните компенсации, които Италия получава за над 600 000 военновременни жертви, се превръща във фикс идея за италианците и намира израз в популярната теза за „осакатена победа“ (*vittoria mutilata*). Тази идея непрекъснато подхранва радикалния национализъм в страната, а същевременно масовите работнически стачки и селските бунтове дават основание на мнозина да вярват, че в Италия всеки момент ще избухне болшевишка революция. В много отношения събитията в страната, които достигат своя връх с назначаването през октомври 1922 г. на първия фашистки министър-председател, Бенито Мусолини, наподобяват по-скоро ситуацията в победените империи от Източна и Централна Европа, отколкото във Франция и Великобритания.

Като насочваме вниманието си към победените континентални империи и промените, които настъпват в тях след Голямата война, целта ни е да представим онези държави, които обикновено са представени или през призмата на военно-

^А Превод: Владимир Трендафилов.

временната пропаганда, или от удобната позиция на 1918 г., когато признаването на новите национални държави в Източна и Централна Европа като че ли налага да се демонизират империите, от които те са се откъснали. Подобен прочит на събитията дава възможност на някои западни историци да представят Първата световна война като епична битка между демократичните сили на Съглашението, от една страна, и автократичните Централни сили, от друга (отминавайки с мълчание обстоятелството, че най-автократичната империя – Руската, е част от Антантата). В по-новите изследвания върху последните години на съществуването на Османската империя и империите на Хохенцолерните и Хабсбургите мрачната легенда, че Централните сили са били едва ли не престъпни държави и анахроничен „затвор за народите“, все по-често се подлага на съмнение. Тази преоценка е категорична както за имперска Германия, така и за Австро-Унгария, които се представят от историците днес в далеч по-благоприятна (или по-скоро амбивалентна) светлина, отколкото през първите осем десетилетия след 1918 г.¹² Дори когато става дума за Османската империя, където военновременният геноцид срещу арменците като че ли недвусмислено потвърждава злокобния ѝ облик на репресивна държава, която използва сила срещу своите малцинства, постепенно става ясно, че картината е далеч по-сложна. Според някои историци до 1911–1912 г. в Османската империя все още съществува потенциал за трансформиране в държава, която осигурява равни права и гражданство на етническите и религиозните групи, живеещи на нейната територия¹³. Но правителството на Комитета за единство и прогрес (КЕП), което идва на власт след революцията от 1908, през 1911 г. вече е загубило безрезервната обществена подкрепа, а проповядваният от него национализъм ярко контрастира с далеч по-толерантния граждански национализъм на Империята¹⁴.

Италианската инвазия в османската провинция Триполитания (Либия) през същата година и особено Първата балканска война през 1912 г. не само дават повод на Комитета да установи диктатура, но също така дълбоко засягат междулическите отношения: близо 300 000 мюсюлмани, в това число семействата на видни функционери на КЕП, са насилствено прогонени от домовете им на Балканите, което на свой ред предизвиква бежанска криза и политическа радикализация в Истанбул¹⁵.

Дори ако приемем, че наложилото се напоследък в науката „реабилитиране“ на довоенните континентални империи изглежда донякъде преувеличено или пресилено, надали може да се каже, че следвоенна Европа е по-добро или по-сигурно място, отколкото преди 1914 г. От Трийсетгодишната война насам на европейския континент не е имало толкова много тлеещи и смъртоносни военни конфликти и граждански войни, както в годините след 1917–1918 г. Всъщност „следвоенна“ Европа – от официалния край на Голямата война през 1918 г. и Лозанския договор от юли 1923 г. – е мястото с най-много насилие на планетата, тъй като именно тогава гражданските войни се съчетават с революции, контрареволуции и погранични конфликти между новосъздадените държави, често без ясно очер-

тана фронтова линия и международно признати правителства. Дори ако изключим милионите жертви в периода от 1918 до 1920 г. на пандемията, известна като испански грип, или стотиците хиляди цивилни от Берлин до Бейрут, които умират от глад заради решението на Антантата да продължи икономическата блокада и след края на военните действия, над четири милиона души – повече от общия брой военновременни жертви на Великобритания, Франция и Съединените щати, взети заедно – загиват в следвоенна Европа по време на въоръжени конфликти. В допълнение към това милиони доведени до крайна бедност бежанци от Средна, Източна и Южна Европа бродят из опустошените от войната полета на Западна Европа, надявайки се да намерят сигурност и по-добър живот¹⁶. Така че някои източноевропейски историци имат сериозни основания да определят годините непосредствено след войната като време на „непрекъснати граждански войни в Европа“¹⁷.

Въпреки своя ужасяващ характер многобройните конфликти след 1917–1918 г. в различни части на „следвоенна“ Европа не привличат толкова много внимание, колкото събитията на Западния фронт през предишните четири години. Британските политици, съвременници на събитията, като Уинстън Чърчил например, съзнателно отминават следвоенните конфликти като „война на пигмеите“ – един снизходителен коментар, който отразява тяхното ориенталистично (и имплицитно колониално) отношение към Източна Европа, което преобладава и в западноевропейските учебници по история на десетилетията след 1918 г.¹⁸ Това отношение се опира на идеята, дължаща се до голяма степен на голямата Източна криза (1875–1878) и двете Балкански войни от 1912–1913 г., че насилието е „вътрешноприсъщо“ на Източна Европа и това я прави по-различна от цивилизования и мирен Запад. Тези ограничени виждания, както и общата деградация на дискурса през 1914–1918 г., кара британските и френските политици да проявяват поразително късогледство по отношение на следвоенните катастрофи в Източна и Централна Европа дори когато става дума за държави, които преди Голямата война са известни със строго спазване на законите, висока култура и миролюбие.

И докато историята на прехода на Европа от война към мир е по-малко позната на западния читател, отколкото самата Голяма война, изпълнените със събития години от 1917 до 1923 г. все още присъстват в колективната памет на народите от Източна, Средна и Южна Европа, а също така в Близкия изток и Ирландия. За тях споменът за Голямата война често е засенчен, ако не и напълно заличен, от разказите за борбата за независимост, национално освобождение и революционни промени през 1918 и следващите няколко години¹⁹. В Русия например болшевишката революция на Ленин през 1917 г., а не предшествашката я „империалистическа война“ в течение на десетилетия остава основна отправна точка за историята на страната. В Украйна днес националната независимост, придобита през 1918 г. (макар и за кратко), непрекъснато присъства в публичните дебати за геополитическата заплаха на Путинова Русия. В някои постимперски държави – особено Полша, Чехословакия и Кралството на сърби, хървати и словенци (бъдещата

Югославия) – възпоменателният фокус на триумфалното раждане (или възраждане) на националната държава през 1918 г. позволява на гражданите удобно „да не си спомнят“, че през Голямата война милиони от тях са се сражавали на страната на победените Централни сили.

В голяма част от Европа годините, непосредствено след 1917–1918, заемат важно място в колективната памет, тъй като бележат преломен момент в историята. Във Финландия, която не участва в Голямата война, в политическия дебат и днес присъства сянката на изключително кървавата гражданска война от 1918 г., в която за по-малко от шест месеца са загинали повече от един процент от населението на страната. В Ирландия проблемът за политическата принадлежност и въпросите, които поставя гражданската война от 1922–1923 г., и днес продължават да определят партийната система на страната. За Близкия изток Голямата война също има само маргинално значение на фона на последвалото „изобретяване на нации“ от страните на Антантата (например в Ирак и Йордания), режимът на мандатите, наложен от Обществото на народите^A, и нерешеният и до днес конфликт за Палестина. В очите на много араби този конфликт се корени в обещанието на секретаря на външните работи Артър Балфур, че Великобритания ще подкрепи „създаване в Палестина на национален дом за еврейския народ“, както се заявява в така наречената „Декларация на Балфур“²⁰.

Сложната картина на излизането на Европа от Голямата война, конфликта, в който близо 10 милиона души са загинали и още 20 милиона са ранени, е истинско предизвикателство и не е лесно да се даде ясна оценка на това, което се случва след него. С риск да се опростят нещата, все пак могат да бъдат набелязани най-малко три открояващи се, взаимно подсилващи се и често съвпадащи типове конфликти в „европейските граждански войни“. Първо, в „следвоенния“ период в Европа се водят сражения между редовни или новосъздадени национални армии в междудържавни войни, като Полско-съветската война, гръцко-турския конфликт или нападението на Румъния над Унгария. Тези междудържавни конфликти, в които се използва изостаналото след Голямата война оръжие, избухват в географски зони, където разпадането на империите на Хабсбургите, Романови, Хохенцолерните или на Османската империя осигурява пространство за възникване на нови и често необуздано агресивни национални държави, които използват сила, за да консолидират или разширят териториите си. В една от тези войни – войната между Русия и Полша (1919–1921) – според статистиката 250 000 души са загинали или безследно изчезнали, а броят на военните жертви в Гърция и Турция в периода от 1919 до 1922 г. достига до 200 000²¹.

^A Мандат на Обществото на народите (*League of Nations mandate*) – международно договорен юридически статут на онези територии след Първата световна война, които преминават от контрола на една държава под контрола на друга, и който предполага спазване на гражданските и религиозни права на местното население и малцинствата.